

ІСТОРІЯ

УКРАЇНИ

8 Клас

ОЛЕНА ПОМЕТУН, НЕСТОР ГУПАН, ОЛЬГА ДУДАР

Історія України

Фрагмент підручника
для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Частина 1

Модельна навчальна програма
«Історія України. 7–9 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М.,
Малієнко Ю. Б., Серова Г. В.)

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2024

Шановні друзі!

Вітаємо вас у новому навчальному році й запрошуємо продовжити вивчення історії України — цьогоріч ознайомимося з періодом ранньомодерної доби.

Історія — наш спільний скарб, який передається з покоління в покоління. Пізнаючи історію, ми вчимося на помилках минулого й запобігаємо їх повторенню. Знання минулого допомагає нам зрозуміти, ким ми є, звідки ми прийшли й куди рухаємося. Чи знаєте ви, чому ми святкуємо День Незалежності? Які події привели до утворення української держави? Відповіді на ці та багато інших запитань ви знайдете в цьому підручнику.

У цій подорожі в часі ви ознайомитеся з подіями, які кардинально змінили хід нашої історії, з людьми, чії вчинки назавжди ввійшли в літописи, та з культурою, яка формувалася століттями. Ви дізнаєтеся про козаків, які боролися за волю України, про гетьманів, які очолювали державу, про звичайних людей, які творили історію, тогочасних героїв і антигероїв, про перемоги й поразки, які допомогли сформувати сучасну Україну.

Ці знання допоможуть вам розвинути власну думку про сучасну Україну та відігравати активну роль у її розвитку, краще зрозуміти себе і своє місце в історії нашої країни. Тож рушаймо й цікавої вам подорожі!

Як працювати з підручником

У підручнику ви побачите рубрики, знайомі вам з минулого року. **Обговоріть у класі** запрошує вас до колективного обміну думками. **Дослідіть** пропонує попрацювати самостійно, в парах чи групах та зробити власні висновки й маленькі відкриття. **Поміркуйте** містить запитання й завдання, які слід виконувати під час опрацювання тексту. **Використовуй інструменти дослідження** надає рекомендації для виконання завдань теми. **Перевір себе** покаже, як ви засвоїли новий матеріал. Запитання тут поділено на дві частини: спочатку подано простіші, а потім — складніші. **А ще ти можеш** містить завдання на вибір, які можна виконати вдома. **Узагальнюємо і практикуємо** запрошує до участі в навчальному проекті, що підсумовує розділ курсу.

Ви не пропустите важливих дат і понять. Адже їх у підручнику виділено **жирним шрифтом**, так само як і географічні назви, імена та прізвища людей. Нові терміни та визначення розміщено в рамках.

У кожному параграфі ви знайдете посилання на інтерактивний електронний додаток (далі — е-додаток), де містяться відео та інтерактивні завдання, які сприятимуть посиленню вашого інтересу до здобування знань і кращому засвоєнню навчального матеріалу. Щоб ознайомитися із цими матеріалами, переходьте за QR-кодом:

ЗМІСТ

Вступ

- § 1. Ранньомодерна доба в історії людства й України. 4

Розділ I

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

- § 2. Українські землі у складі різних держав
у першій половині XVI ст. 14
- § 3. Люблінська унія 1569 р. та її вплив на українські землі 21
- § 4. Соціальна структура українського суспільства
в XVI — першій половині XVII ст. Литовські статuti 28
- § 5–6. Економічне життя українського села й міста
в другій половині XVI — першій половині XVII ст. 36
- § 7. Особливості релігійного життя в українських землях
у XVI ст. 46

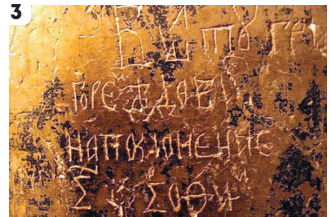
§ 1

Вступ. Ранньомодерна доба в історії людства й України

1. ЩО НАЗИВАЄМО СЕРЕДНЬОВІЧНОЮ СПАДЩИНОЮ УКРАЇНИ

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. Який період в історії людства називають середніми віками? Який період йому передував? А який буде наступним? Які століття охоплює період середньовіччя?
2. З якими подіями і явищами середньовічної історії України пов'язані подані зображення?

3. Що ви знаєте про історичних діячів / діячок середньовічної України, чії портрети вміщено нижче? Розташуйте портрети за роками життя та діяльності кожної постаті. Діяльність якої з них ви вважаєте найбільш значущою для подальшого розвитку України?

1
Княгиня Ольга
(945–964 рр.)

2
Князь
Ярослав Мудрий
(1019–1054 рр.)

3
Князь Святослав
(964–972 рр.)

4
Князь
Володимир Великий
(980–1015 рр.)

5
Володимир
Ольгердович
(1363–1392 рр.)

6
Роман Мстиславич
(1199–1205 рр.)

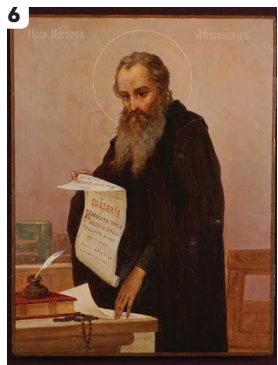

7
Лев Данилович
(1264–1301 рр.)

8
Данило Романович
(1238–1264 рр.)

4. Назвіть визначні здобутки українського суспільства в IX–XV ст. та його внесок у загальноєвропейську спадщину, скориставшись ілюстраціями.

2. ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть 3–4 запитання за опрацьованим текстом. Запропонуйте відповіді на ці запитання одне одному (в парах), а найбільш цікаві — класові.

Історію України поділяють на історичні періоди її політичного, суспільного й культурного розвитку, які характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви, відповідно до усталеної **періодизації**, вивчали давню й середньовічну історію України. Наступним періодом історії вважають ранню **нову історію**, або історію **раннього нового часу**.

Історія України — складова всесвітньої історії, у якій у межах нової історії (кінець XV — початок XX ст.) виокремлюють історію **раннього нового часу**, або **ранньомодерної доби** (кінець XV–XVIII ст.). Термін «ранньомодерна» походить від слова *сучасна історія* (англ. — *modern history* або укр. — *модерна доба*).

Історія України, яку ви вивчатимете у 8 класі, ознайомить вас із періодом раннього нового часу (ранньомодерною добою) в історії українського народу. Події, пов'язані з особливостями розвитку українських земель у зазначений період, відображають загальні процеси, що відбувалися в історії людства.

Цей період розпочався великими географічними відкриттями, як-от подорожі Колумба та Васко да Гама, що значно розширили уявлення людей про світ. Європа поступово переходила від феодалізму до капіталізму. Відбувалися важливі зміни — зростання міст і торгівлі, розвиток науки та мистецтва доби Відродження, поява нових релігійних течій і релігійні війни. Саме ці трансформації¹ заклали основи для подальшого

Періодизація історії — поділ її на окремі періоди, що відрізняються один від одного якісними особливостями соціально-економічного, політичного й духовно-культурного розвитку суспільства.

¹ Термін «трансформація» щодо суспільства означає глибокі, фундаментальні зміни в його структурі, спільнотах, цінностях і способі життя людей.

становлення сучасного суспільства. Оскільки модерне суспільство поставало в жорсткому протистоянні із залишками середньовічних традицій, історики визначають у ньому два періоди. Першим із них є ранній новий час, де розпочався перехід від середньовіччя до нового часу.

ДОСЛІДІТЬ

Цей період української історії, як і ранній новий час у Європі, історики пов'язують зі значними суспільними трансформаціями, що відображено в таблиці. Розкажіть про зміни, які відбулися в українських землях за наведеною інформацією. Поясніть нові для вас терміни.

Сфера суспільного життя	Основні історичні явища, процеси і зміни, що відбувалися
Політична	Українські землі в цей період перебували під владою декількох держав, зокрема, Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Кримського ханства, Московського царства та Османської імперії. Політична ситуація була нестабільною, що сприяло розвитку національно-визвольних рухів.
Національно-визвольні рухи	Відбувалася боротьба українського народу за звільнення від іноземного панування. Кульмінацією цих рухів стала національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, яка привела до створення Гетьманщини.
Соціальна	Значущу роль у розвитку українських земель відіграло утворення козацтва. Важливим військово-політичним і культурним центром стала Запорозька Січ. Козаки відігравали важливу роль у війнах проти Османської імперії та Кримського ханства. Посилення феодальних відносин супроводжувалося зростанням соціального напруження. На фоні кріпацтва й натурального господарства важливу роль почали відігравати міщани та козацтво.
Економічна	Відбувалися зміни в економічній структурі, зокрема, розширення землеробства, розвиток ремесел і торгівлі. Поступово зростала роль міст як центрів економічного життя.
Культурно-духовна	Розвиток культури й освіти зазнавав впливу європейського Відродження і Реформації. Створювалися братства, які боронили православну віру та освіту. Розвивались освіта, наука, книгодрукування, формувався новий стиль у мистецтві. Відбувалися зрушення в церковному житті.

3. ЯКИМИ ДЖЕРЕЛАМИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ ПОСЛУГОВУЮТЬСЯ ІСТОРИКИ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому історики завжди звертаються до кількох історичних джерел? Як різні типи джерел можуть допомогти вивчати одні й ті самі події, явища?

Кожний історичний період по-своєму особливий, і українська ранньомодерна доба — не виняток. Досліджувати його науковцям допомагають історичні джерела. Перекази, прислів'я, звичаї, літописи, угоди, знаряддя праці та предмети побуту, архітектурні споруди — усе це необхідне для всебічного, об'єктивного вивчення й розуміння минулого.

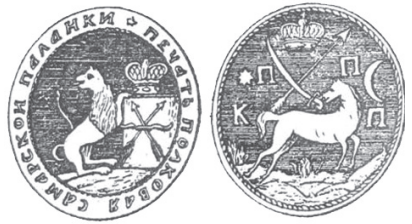
ДОСЛІДІТЬ

Використовуючи ілюстрації, пригадайте, що називають «історичними джерелами» і на які види їх поділяють.

1

2

3

4

5

6

Історичні джерела ранньомодерної доби в Україні більш різноманітні і краще збережені, ніж середньовічні, тому висвітлюють цей період ґрунтовніше. Найчисленніші серед них писемні. Зміни в економічному й соціальному житті ранньомодерного суспільства, прогрес виробництва, зростання торгівлі, розбудова козацької держави сприяли вдосконаленню ділових і державотворчих документів (законів, актів, угод тощо). Наприклад, важливим джерелом є так звані Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.) — збірники законів Великого князівства Литовського, до складу якого входила значна частина українських земель.

Цікавими є й «козацькі літописи», автори яких ґрунтовно описують події козацької доби. Серед найбільш відомих — Літопис Самовидця (друга половина XVII ст.), Літопис Григорія Грабянки (початок XVIII ст.), Літопис Самійла Величка (початок XVIII ст.).

Підвищення рівня культури та розбудова освіти зумовили поширення мемуарів, щоденників, приватного листування, що дають змогу досліджувати всі аспекти дійсності, зокрема побут, звичаї, сімейні стосунки, світосприйняття людей епохи. Наприклад, «Щоденник» Пилипа Орлика, який був українським гетьманом в еміграції, містить важливі відомості про політичне й суспільне життя тогочасної України. А подорожній щоденник Антиохійського патріарха Макарія III (Павла Алеппського) описує його мандри через Україну, землю козаків «за часів урядування христоролюбивого й хороброго гетьмана Зиновія-Богдана Хмельницького».

У цей період завдяки великій кількості й повноті документального матеріалу постають перші історичні твори, у яких уже наявні елементи наукового дослідження. Найбільш відомим серед них є «Історія русів» кінця XVIII століття, яка описує історію Русі-України з давніх часів до XVIII століття.

Цінними історичними джерелами стали також пам'ятки художньої літератури з їх яскравими національними особливостями, а також народна поезія, пісенна творчість, популярна сатира. Важко переоцінити і значення зображувальних джерел (витворів мистецтва, ремесел), що свідчать про погляди й настрої людини того часу, її здібності, потреби, світогляд. Як і в дослідженні попередніх періодів, історики також спираються на речові й етнографічні джерела.

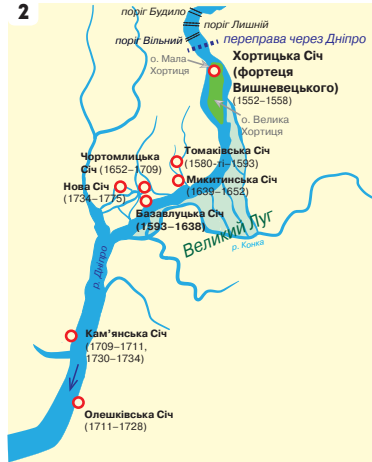
ДОСЛІДІТЬ

Уявіть себе вченим-істориком / вченою-історикинею. Уважно розгляньте світлини пам'яток, пов'язаних з епохою видатного діяча української історії ранньомодерної доби — гетьмана Богдана Хмельницького. Оберіть одну з них, розкажіть, до якого виду історичних джерел належить ця пам'ятка і про що вона може розповісти. Чому історики завжди звертаються до кількох історичних джерел? Як різні типи джерел можуть допомогти вивчати одну й ту саму подію, явище?

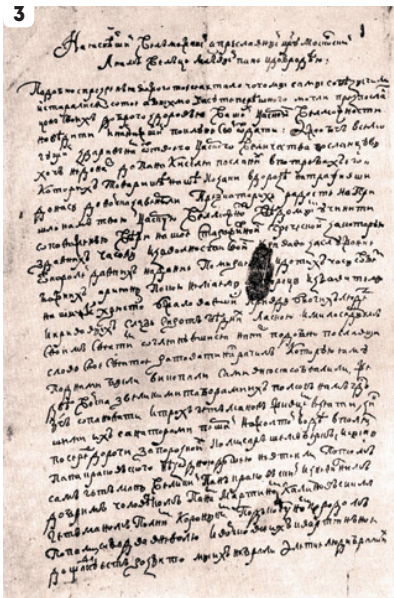
1

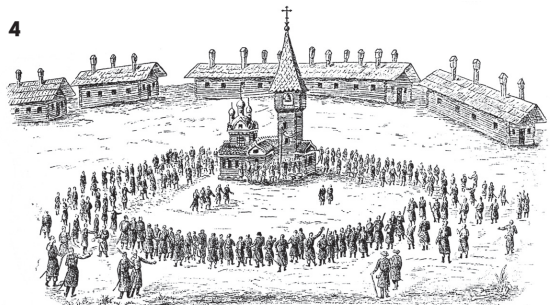
2

3

4

5

6

- 1 — Гетьман України Богдан Хмельницький (за гравюрою В. Гондіуса);
- 2 — схема розташування січей у різні періоди;
- 3 — фотокопія звернення Б. Хмельницького до московського царя;
- 4 — перше зображення Січової Ради;
- 5 — нагай Б. Хмельницького, плетений з волової сириці (завдовжки — понад 1 м, дерев'яне руків'я — майже 4 см в діаметрі);
- 6 — військовий прапор Хмельницького

Попрацюй у робочому аркуші до параграфу.
Перейди за посиланням www.vse.ee/clmh
або QR-кодом.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви хронологічні межі ранньомодерної доби (раннього нового часу).
2. Чому період Нової історії називають модерною добою?
3. Якими джерелами послуговуються історики, вивчаючи історію модерної доби України?
4. Що саме нині можна вважати спадщиною ранньомодерної доби української історії? У чому полягає її значення для сучасної людини? А для тебе особисто?
5. Які нові історичні джерела з історії України з'явилися у ранньому новому часі й чому це стало можливим?
6. Порівняй дані двох козацьких літописів щодо обрання Богдана Хмельницького гетьманом. Один з авторів літопису був свідком подій, інший — користувався розповідями людей та іншими джерелами. Як ти гадаєш, яка з наведених цитат належить свідковій події? Чому ти так вважаєш? Знайди в інтернеті або інших джерелах підтвердження своєї думки. На цьому прикладі поясни, чому для вчених важливо користуватись якомога більшою кількістю джерел.

З Літопису Самійла Величка

Для того по заході сонця, за давнім запорозьким звичаєм, ударили з трьох найбільших гармат, а, переночувавши, удосвіта знову стрілили із тих трьох гармат, подавши таким чином потрібне гасло. Коли ж розвиднілося і сонце розсипало по всій піднебесній своє вогненне, ясносяйне проміння, до Січі зібралася вже значна частина кінного війська. Числилося усього того війська, пішого й кінного, тридцять з лишком тисяч... Запорозьке військо одностайно й одногласно назвало Хмельницького своїм гетьманом і 19 квітня постановило й обіцялося стояти за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти. Після цієї постанови... до військової скарбниці вислано січового писаря з кількома курінними отаманами та іншим значним товариством, щоб вони взяли там і принесли на раду військовій клейноді... вказані клейноди принесли на раду й вручили їх зараз же Хмельницькому.

З Літопису Самовидця

До якого все войско, зостаючеє на Запорожжю, пристало і Хмельницького собі за старшого прийняли.

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

Пригадай середньовічну історію України й визнач, до складу яких держав входили українські землі наприкінці XV ст.

- А) Чернігово-Сіверщина
- Б) Крим і частина Північного Причорномор'я
- В) Північна Буковина
- Г) Закарпаття
- Д) Підляшшя, Волинь, Східне Поділля, Київщина
- Е) Галичина, Белзщина, Холмщина, Західне Поділля

- 1 Велике князівство Литовське
- 2 Польське королівство
- 3 Угорське королівство
- 4 Молдовське князівство
- 5 Кримське ханство
- 6 Велике князівство Московське

Відкрий е-додаток. Виконай завдання до § 1.

РОЗДІЛ I

Українські землі в XVI —
першій половині XVII ст.

1. ЯКИМИ БУЛИ ОСОБЛИВОСТІ СТАТУСУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ІНШИХ ДЕРЖАВ

ПОМІРКУЙТЕ

У чому виявлялись особливості становища окремих українських територій у першій половині XVI ст.?

На початку XVI ст. українські землі опинилися у складі шести сусідніх держав. Більшість територій, а саме: Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) й Київщина, поступово, переважно дипломатичним шляхом, увійшли до складу Великого князівства Литовського. У цій поліетнічній державі різні етноси співіснували з гаслом «Ми старини не рушимо і новини не вводимо», зберігаючи власні органи влади та судочинства, мову, релігію, військову організацію. Недоторканими залишалися земельні володіння і князівські привілеї.

На початку XVI ст. Галичина, Белзщина, Холмщина й Західне Поділля належали Королівству Польському. Цими землями управляли польські урядовці. Вони проводили політику колонізації місцевого населення, спрямовану на поширення польських звичаїв, мови, культури, католицької віри. Обмеження доступу руської верхівки до державних посад сприяло її ополяченню.

Під тиском зовнішніх воєнних загроз панівні прошарки Королівства Польського й Великого князівства Литовського прагнули міждержавного об'єднання — унії під владою єдиного монарха. Серед подібних спроб були, зокрема, Кревська унія 1385 р. і Городельська унія 1413 р., що мали на меті створення династичного союзу між монархами та зближення двох держав.

Із XI до XIII ст. тривало загарбання Угорським королівством Закарпаття. На ці території поширювалась угорська система управління, адміністративна, військова та судова влада належала угорським чиновникам. Великими землевласниками були угорські магнати, а українську верхівку становили здебільшого дрібні землевласники, які часто переймали угорську мову і традиції. Після втрати Угорщиною незалежності на початку XVI ст. західна частина Закарпаття відійшла Австрії, а східна — Трансильванському князівству, залежному від турків-османів.

Після занепаду Волинсько-Галицької держави й утворення 1359 р. князівства Молдова землі Буковини і Бессарабії потрапили під владу молдовських господарів. Наприкінці XIV — в першій половині XV ст. територію Північної Буковини було поділено на кілька волостей (повітів). Волості очолювали старости, які часто належали до місцевого українського боярства. У 1538 р. князівство Молдова, а разом із ним і українські землі, потрапило у васальну залежність від Османської імперії.

Крим і частина Північного Причорномор'я із середини XV ст. підпорядковувалися Кримському ханству, яке в 1478 р. визнало васальну

залежність від Османської імперії. Західна ж частина Північного Причорномор'я (нині Одеська, Миколаївська, Херсонська області України) перебувала під одноосібним контролем турецького султана.

У XIV ст. Московське князівство проголосило курс на «збирання руських земель» (тобто територій, які раніше входили до Русі-України) й у затяжній війні з Великим князівством Литовським відвоювало Чернігово-Сіверщину.

ДОСЛІДИТЬ

Поверніться до карти й таблиці, складеної на початку уроку. Чи всі території ви визначили правильно? Зробіть припущення, як експансія² з боку сусідніх держав могла вплинути на розвиток українських земель.

2. ЯКИМ БУВ СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД СУСПІЛЬСТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Хто в українському суспільстві представляв тих, хто «воює, молиться і працює»? Які верстви належали до привілейованих, а які — ні? Чому?

На початку XVI ст. в українському суспільстві вирізнялися привілейовані та непривілейовані стани.

ДОСЛІДИТЬ

Проаналізуйте таблицю й поставте до неї 4–5 запитань. Опишіть одним-двома реченнями кожен з наведених соціальних груп (із кого формувались і чим володіли). Поясніть, які верстви й чому позначено як привілейовані. Як співвідносилися, на вашу думку, ці стани кількісно? Порівняйте свої думки з текстом.

СТАНОВИЙ ПОДІЛ

Привілейовані стани		Напівпривілейовані стани	Непривілейовані стани
Шляхта	Духівництво	Міщани	Селяни
Князі	Церковні ієрархи	Патриціат	Слуги
Пани	Парафіяльні священники	Бюргерство	Данники
Зем'яни		Плебс	Тяглові
Бояри			

² Експансія — прагнення держави до захоплення нових територій.

Верхівку панівного стану — *шлях-ту* — становили нащадки князівських династій Рюриковичів і Гедиміновичів. До цієї найбільш привілейованої групи входили лише за народженням — ні статки, ні військова звитяга не могли надати князівського статусу. Історикиня Наталя Яковенко зауважує, що *князі* склали

присягу вірності правителю держави, до якої в результаті протистоянь відійшла їхня територія, і зобов'язувалися збройно допомагати йому під час воєн. Однак у питаннях структури влади, судочинства й податків титулована знать вважала себе господарем у власних володіннях.

Наступну сходинку після князів посідали *пани*, які мали власну (отчинну), а не надану великим князем землю. *Зем'янами* називали представників шляхетської верстви, які володіли (умовно чи безумовно) земельним наділом, що відрізняло їх від безземельної *шляхти-голоти*.

Статус *бояр* був різним: хтось зберігав свої привілеї, а хтось зобов'язаний був відбувати нормовану військову та іншу службу в князів і панів за право користуватися землею.

Окрему верству українського суспільства становило «біле» й «чорне» *духівництво*. Церкву підтримувала значна частина населення, завдяки чому вона зберігала свій авторитет в умовах двовір'я (православ'я й католицизму), яке, зокрема, утверджувалося серед населення Великого князівства Литовського.

На правовий статус міщан вплинуло поширення магдебурзького права (системи самоврядування), надання центральною владою мешканцям міст юридичних та економічних привілеїв. Однак у цей період більшість міст залежала від князів чи великих землевласників-магнатів, відповідно їхні міщани мали менше прав.

У соціальній структурі населення міст вирізнялися три основні групи. Міську верхівку — *патриціат* — становили багаті купці, цехові майстри. До середнього прошарку належало *бюргерство* — середні та дрібні крамарі, заможні мешканці міст тощо. Найбільше податків сплачував *плебс* — ремісники, підмайстри й учні, наймити.

Найчисленнішою верствою (до 80 % населення) було селянство. Селяни, які об'єднувалися у громади, спільно користувались угіддями, іноді орними землями, виконували повинності на користь заможних землевласників і держави. Становище цієї верстви було найтяжчим. Селяни поділялися на **похожих** (особисто вільних) і **непохожих** (прикріплених до свого наділу). За повинностями вони різнилися й утворювали три групи. Першу становили *слуги* — особисто вільні селяни, які за службу своєму володарю отримували землю і звільнялися від інших повинностей. Від селян-слуг походили деякі дрібні шляхтичі. *Данники* (друга група) становили більшість населення. Як вільні селяни, вони сплачували державі

Голота — незаможна людина, бідняк.

Бояри-шляхта — родове спадкове боярство, яке у процесі розвитку суспільних відносин отримало повноправне шляхетство.

податок продуктами власного господарства або грошима. *Тягловими селянами* (третя група) називали тих, хто не мав власної землі. За користування землею пана вони відбували повинності на користь землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Тяглові селяни були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

У густонаселених регіонах, підпорядкованих Польщі (Галичина, Холмщина), бракувало вільних земель, і вже на початку XVI ст. селяни фактично були безправними. Їх прикріплювали до оброблюваної ними землі, а землевласники безконтрольно розпоряджалися працею, майном і життям селян. У Великому князівстві Литовському такі процеси відбувалися повільніше. Тут селянські повинності обмежувалися продуктовими податками, виконанням робіт з утримання мостів, доріг тощо. Іноді частина повинностей і данини замінювалася на *чини* — платіж, що поступово ставав грошовим.

ДОСЛІДІТЬ

Яку роль відігравала кожна з верств у житті тогочасного суспільства? Зробіть припущення, які зміни мали відбутись у становищі основних верств населення українських земель у ранньому новому часі. Свою думку обґрунтуйте.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (основні верстви)

**КОРОЛІВСТВО
ПОЛЬСЬКЕ**

**ВЕЛИКЕ
КНЯЗІВСТВО
ЛИТОВСЬКЕ**

Панівна верхівка (князі, пани, шляхта)

Духівництво (чорне та біле)

Міщани
(купці, лихварі, ремісники, майстри)

Селяни
(вільні, залежні, напівзалежні)

3. ЯКИМ БУЛО ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте основні галузі розвитку господарства й характерні риси кожної з них.

Основою сільського господарства в українських землях і надалі залишалося землеробство. У Галичині, на Волині й Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система, а от на Поліссі, півдні Київщини й Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й перелогова. Удосконалювалися знаряддя праці, селяни частіше використовували плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Проте загалом позитивні зміни стосувалися переважно господарства магнатів і шляхти.

Не менш важливу роль відігравали промисли, адже ліси були багаті на хутрових звірів, а річки — на рибу.

На українських територіях, що входили до складу Великого князівства Литовського, сільське господарство мало здебільшого натуральний характер — продукція йшла на задоволення власних потреб землевласника й селян. А от у Королівстві Польському шляхта активно опановувала європейський ринок. Це сприяло збільшенню виробництва зерна на продаж. Тому на підконтрольних полякам землях стрімко зростає кількість фільварків — господарств, що базувалися на праці залежних селян і виробляли продукцію для продажу на ринку. Розвиток фільваркового господарства призвів до того, що селяни стали залежними від землевласника і прикріплювалися до землі.

Економічне життя в містах значною мірою залежало від розвитку ремесла. Ремісники об'єднувалися в цехи, діяльність яких регулювали спеціальні статuti, що періодично підтверджували королівські грамоти. На початку XVI ст. цехи діяли в Києві та в інших тогочасних великих містах. Статuti визначали диференціацію працівників цеху, їхні права та обов'язки, вимоги до продукції, оплату праці тощо. Розквіт цехової організації ремесла припав в українських землях на XVI–XVII ст., коли в Західній Європі цехова система вже занепадала.

Водночас у селах продовжували працювати сільські ремісники, які забезпечували потреби й місцевого населення: ковалі, гончарі, чинбарі.

У внутрішній торгівлі, як і раніше, значну роль відігравали місцеві торги і ярмарки. У деяких містах торги відбувалися один-два рази на тиждень, і тільки у великих центрах торгівля на ринках і базарах була щоденною. Торгували зазвичай продукцією сільського господарства, промислів і виробами ремісників. До постійної торгівлі належала скупка заготівельниками продукції промислів у містах і селах, а також пересувна торгівля крамарів. Ярмарки були найбільшими осередками української торгівлі. Дозволи на їх проведення надавала державна влада, зазвичай — на один великий щорічний ярмарок.

Міжнародна торгівля успішно розгорталася в центрально-українських і волинсько-галицьких землях. Дніпровський шлях обслуговував московсько-ординську торгівлю, з'єднуючи Крим і Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю.

ДОСЛІДІТЬ

Дипломат Михайло Литвин у першій половині XVI ст. писав про міжнародну торгівлю в Києві: «...тут така велика кількість дорогого шовкового одягу, коштовного каміння, соболів та іншого дорогого хутра, що мені самому траплялося бачити шовк, який коштував дешевше, ніж у Вільні льон, а перець — дешевше солі». Як ви вважаєте, чому автор, аби розповісти про товари на київському ярмарку, порівнював ціни на шовк і перець?

Попрацюй у робочому аркуші до параграфу.
Перейди за посиланням www.vse.ee/clmg
або QR-кодом.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Схарактеризуй особливості політичного становища українських земель на початку XVI ст.
2. Якими були основні верстви населення українських земель у першій половині XVI ст.?
3. Опиши сільське господарство, ремесло й торгівлю в українських землях на початку XVI ст.
4. Які верстви населення українських земель першої половини XVI ст. були привілейованими, а які — ні? Чим відрізнялося їхнє становище?
5. Порівняй становище селян в українських землях, що були підпорядковані Великому князівству Литовському й Королівству Польському.
6. Де й чому поширювалося фільваркове господарство?
7. У чому були відмінності між ремеслом у місті й селі?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Визнач, які переваги та проблеми створювало жителям тогочасних українських територій перебування їхнього регіону у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Московського царства. Склади відповідний перелік і презентуй його класові.

Відкрий е-додаток. Виконай завдання до § 2.

§ 3

Люблінська унія 1569 р. та її вплив на українські землі

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

У сімейній хроніці³ невідомого польського шляхтича історикня Наталя Яковенко віднайшла запис:

У цей день 1 липня 1569 р. на сеймі в Любліні звершилась унія з Литвою, що розпочалася багато літ тому ще за короля Ягайла... Король Август у бернардинців у Любліні літа Божого 1569 дякував Господу в супроводі вишуканого співу «Тебе, Боже, хвалимо».

Яку унію автор вважає незавершеною? Чому її положення не було повністю реалізовано? У чому, на вашу думку, унія, прийнята в Любліні, мала її доповнити? Перевірте ваші передбачення, працюючи над параграфом.

1. ЧОМУ БУЛО ПІДПИСАНО ЛЮБЛІНСЬКУ УНІЮ

ПОМІРКУЙТЕ

Якими були причини підписання унії? Чому довкола її змісту розгорнулася боротьба?

Під тиском зовнішніх воєнних загроз панівні прошарки суспільства Польщі та Литви прагнули до більш тісного міждержавного об'єднання.

На початку XVI ст. у війнах із Московією Литва втратила майже третину своєї території. Щоб уникнути повного завоювання Московією, вона мусила знайти надійного союзника. З Королівством Польським її пов'язували різноманітні міждержавні угоди і спільний монарх — польський король і великий князь литовський.

Окрім того, Польща й Литва мали схожий державний устрій. За польськими зразками литовці вже створили воєводства, місцеві органи управління (повітові шляхетські сеймики), нові судові органи. Правове становище шляхти було урівнено з магнатами. Вищими органами державної влади після монарха у Великому князівстві Литовському були пани-рада, а в Польщі — сенат. Вони мали однакові функції: захист держави, укладання міжнародних угод, видання законів тощо. Важливу

³ Хронічка — особисті щорічні записи людини.

Невідомий художник.
Сигізмунд II Август

роль в укладенні унії відіграло й те, що її прихильником виявився польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август.

Обговорення умов унії розпочали на Люблінському сеймі 1568 р. Воно супроводжувалося гострим протистоянням прихильників різних шляхів державного об'єднання, які відстоювали насамперед власні інтереси. Польська сторона мала намір приєднати територію Великого князівства Литовського як невід'ємну частину своєї сильної держави, польські землевласники розраховували на нові землі, придатні для сільськогосподарського виробництва. Як зауважував польський історик Оскар Халецький, «братія шляхетська, побачивши перед собою родючі українські простори, подумала передовсім... про нову здобич польського плуга».

Литовські магнати наполягали на створенні федеративної держави, щоб зберегти частину самостійної влади в Литві. Досягти цього можна було шляхом формування окремих сейму і сенату. Усвідомлюючи могутність Польщі, литовська верхівка побоювалася втратити владу, вплив і статки. А от дрібна шляхта очікувала на таку перспективу з радістю, адже сподівалася на покращання власного становища в умовах піднесення польської держави.

Середня й дрібна українська шляхта очікувала від унії набуття рівності у правах із магнатами за польським зразком. Окрім того, представники української аристократії сподівалися, що новостворена держава захистить українські південні землі від татарських набігів і сприятиме налагодженню торговельних відносин із країнами Західної Європи, шляхи до яких пролягали Польщею.

ДОСЛІДИТЬ

Обговоріть, якими були інтереси сторін Люблінської унії, хто й чому її підтримував, а хто заперечував і чому. Чому серед польської шляхти не було противників унії?

2. ЯКИМИ БУЛИ ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому українська верхівка підтримала унію? Які положення закріплював документ?

Люблінський сейм розпочався 10 січня 1569 р. Обговорення унії відбувалося складно, супроводжувалося непоступливістю польської сторони, що спонукало литовську делегацію навіть покинути Люблін на деякий час. На сеймі залишилися волинський маршалок і київський воєвода

князь Василь-Костянтин Острозький, окремі земські підскарбії й кілька підляських послів. За таких обставин польський король Сигізмунд II Август, спираючись на підтримку середньої та дрібної литовської шляхти передусім із українських земель, у березні та травні 1569 року видав універсали про приєднання Підляшшя й Волині, а потім Київщини та Брацлавщини до Королівства Польського. У землях залишалося місцеве судове право й гарантувалася непорушність прав і привілеїв панівної верстви нарівні з польською.

Так Сигізмунд II Август змусив литовських магнатів повернутися до переговорів. Князі боялися втратити маєтності, тому погодилися на унію й не виступали проти передавання українських територій Королівству Польському, але висунули вимоги щодо свободи віросповідання, непорушності місцевих звичаїв і вільного послуговування руською мовою.

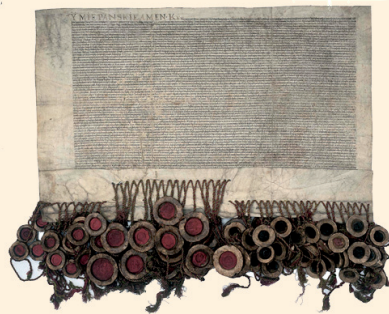
Після дискусій представники Королівства Польського та Великого князівства Литовського уклали угоду, яку роздільно затвердили учасники переговорів від Польщі й Литви. На початку липня **1569 р.** унію затвердив король.

ДОСЛІДІТЬ

Якою була головна ідея унії? Чи можна було, на вашу думку, реалізувати її? Чому?

Із тексту Люблінської унії

Корона Польська та Велике князівство Литовське є одне нероздільне [...] тіло, а також не окрема, а одна Річ Посполита, яка з двох держав і народів в один народ злилася і з'єдналася. А тому обом народам буде на вічні часи одна голова, один государ і один король.

Обидві держави об'єдналися в новоутворену Річ Посполиту. Передбачалося, що її очолюватиме виборний король, який титулувався *королем польським і великим князем литовським*. Коронуватися він мав у Кракові. Влада короля була обмеженою, адже всі питання він вирішував зі згоди Сейму. Унія передбачала спільний Сейм і Сенат, а договори з іноземними державами мали укладати від імені Речі Посполитої. Пани обох держав отримали право на володіння маєтками на всій території Речі Посполитої. Митні кордони ліквідовувалися, запроваджувалася єдина монетна система. За Литвою зберігалася лише обмежена автономія у вигляді власного герба, права й суду, адміністрації, війська, скарбу й державної мови.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картину польського художника Яна Матейки. Яка, на вашу думку, головна її ідея? Який настрій учасників події вона засвідчує? Чому ви так думаєте? Під час міркувань використайте опис сюжету картини.

Опис сюжету картини «Люблінська унія»

www.vse.ee/clmb

Ян Матейко. Люблінська унія, 1869 р.

3. ЯКІ ЗМІНИ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІДБУЛИСЯ ВНАСЛІДОК УНІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Як розвивались окремі воєводства у складі Речі Посполитої? Якими були наслідки унії для різних верств населення?

Згідно з Люблінською унією, Королівство Польське та Велике князівство Литовське об'єдналися в одну федеративну державу — Річ Посполиту, назва якої означає «спільна справа».

Федерація (від лат. *foederatio* — союз, об'єднання) — форма державного устрою, де кілька держав добровільно утворюють єдину союзну державу, водночас зберігаючи певну політичну самостійність.

ДОСЛІДІТЬ

За інфографікою поясніть державний устрій Речі Посполитої. Визначте, які питання відповідно до установлень Люблінського сейму виносили на загальне обговорення і спільне вирішення в новоствореній державі.

Згідно з Люблінською унією, більшість українських земель було об'єднано в складі Польщі. Однак це не означало повну інтеграцію і втрату самотності. Поділені на воєводства руські землі зберігали певні привілеї, закони та звичаї. Соціальна структура руських земель мала свої особливості, відмінні від інших регіонів Речі Посполитої. Зберігалися місцеві культурні традиції, які відрізнялися від польських чи литовських. Регіон зберігав пам'ять про Русь-Україну і власну державницьку традицію. Місцеве населення говорило переважно руською мовою, сповідувало православ'я.

Київське, Волинське й Брацлавське воєводства приєднувалися до Королівства Польського не разом, а в певній послідовності й вносили до Люблінських привілеїв ті пункти, які були принципово важливими для існування їхніх спільнот. Наприклад, волиняни визначили для себе пріоритетними непорушність кордонів і надання королем адміністративних посад у воєводстві лише місцевій шляхті. Окрім того, йшлося й про збереження деяких законів від попередніх часів та можливість вносити до них зміни лише з ініціативи місцевої громади. Вони домоглися використання староукраїнської мови у веденні судових справ та діяльності місцевої адміністрації. Вимоги воєводств затверджувалися на сеймах і регулювали життя місцевих громад, підтверджуючи їхню суб'єктність.

Сучасник тих подій Зигмунт III Ваза, який згодом став королем Речі Посполитої, зауважував: «Що не воєводство, то окрема республіка». Суб'єктність українських земель на території Польської корони підтверджувалася в Люблінських привілеях, які вважалися непорушними, оскільки гарантією була королівська присяга. Зокрема, в цьому

документі наголошувалося, що, крім місцевої шляхти, ані король, ані сейм не могли внести нічого нового до права новоприєднаних воєводств.

Розуміння українських земель як окремого регіону в Речі Посполитій XVI століття допомагає оцінити складність і багатогранність політичних та культурних процесів того часу й наступних років.

ДОСЛІДІТЬ

1. У чому історики вбачають ознаки суб'єктності українських воєводств у Речі Посполитій?

Сучасні українські історики

В'ячеслав Потоцький і Валерій Семененко

про становище українських воєводств у межах Речі Посполитої

Польський король гарантував українським послам цілісність кордонів їхніх земель, а також залишив незмінними всі органи суду та шляхетського самоврядування. Крім того, православні нарівні з католиками отримали всі обіцяні привілеї, а ще й змогли зберегти свої князівські титули, що взагалі було великою поступкою, оскільки в короні всі шляхтичі були формально рівними й не мали жодних відзнак. Було зафіксовано неприпустимість обіймання офіційних посад у воєводстві вихідцями з інших регіонів.

Українська шляхта залучалася до політичного життя Речі Посполитої через представництво її на сеймах та опікувалася важливими державними справами на місцевих сеймиках. Вона завжди була активною та ініціативною й висловлювала власну позицію, що досить часто розходила з позицією інших воєводств Королівства Польського.

Посилився переселенський рух: Волинь і Київщина приваблювали галицьку шляхту можливістю служити при княжих дворах. Селянство опанувало незаселені простори Брацлавщини й Київщини, що сприяло їх господарському освоєнню. Невпинно зростала кількість міст і містечок, значна частина яких здобули магдебурзьке право, що допомагало поживленню ремесел і торгівлі. Закладення нових міст на південно-східному прикордонні супроводжувало будівництво оборонних замків, які захищали від нападів із Криму.

Через Польщу на українські землі проникали ідеї Відродження (Ренесансу), нові релігійні течії, поширювалася західноєвропейська система освіти. Українці отримали змогу навчатися в європейських університетах. Нові знання й тенденції розвивалися на місцевому ґрунті, що стало основою для національного й культурного розвитку.

2. З'ясуйте, чи були наслідки унії однозначними для різних верств українського населення. Які з них ви назвали б позитивними, а які — негативними? Прокоментуйте свою думку.

НАСЛІДКИ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ

- Зміцнення військової могутності новоствореної союзної держави.
- Зближення культури українських земель із західноєвропейськими: ідеї Відродження, Реформації й Контрреформації, потрапляючи на українське підґрунття, збагачували вітчизняну культуру. Поширювалася західноєвропейська система освіти (українці навчалися в європейських університетах).
- Піднесення культурно-просвітницького руху важливе за відсутності держави, коли культура залишилася єдиною сферою, за допомогою якої українці зберігали власну самобутність.
- Колонізація шляхтою українських земель Речі Посполитої, що призвело до загострення соціальних суперечностей у центральних регіонах України.
- Полонізація (ополячення) української знаті.

Попрацюй у робочому аркуші до параграфа.
Перейди за посиланням www.vse.ee/clmf
або QR-кодом.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви причини прийняття Люблінської унії.
2. Якою була позиція української шляхти щодо прийняття унії й чому?
3. Коли було прийнято Люблінську унію і що проголосував документ?
4. Знайди на карті (с. 14) польські воєводства на українських землях та їхні центри.
5. Поясни, на чому ґрунтувався компроміс протиборчих сторін у прийнятті унії.
6. Схарактеризуй зміни в державному та адміністративному устрої українських земель у новоствореній Речі Посполитій порівняно з попереднім періодом.
7. Чи поділяєш ти думку американського історика? Чому?

Сучасний американський історик Тімоті Снайдер про значення Люблінської унії для України

Люблінська унія вперше в історії розмежувала землі, що є територіями сучасної Білорусі та сучасної України. Українська територія стала територією Польської корони, а решта — територією Великого князівства Литовського. І саме в часи Речі Посполитої українська історія була найбільш європейською.

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Дай власну оцінку Люблінській унії. Для цього скористайся формулою методу ПРЕС: «Я вважаю, що... Тому що... Наприклад, це призвело до... Отже...». Свою оцінку запиши в зошит у вигляді короткого есе.
2. Знайди на карті (с. 14) українські землі, представники яких підтримали прийняття унії та територіальні зміни, які відбулися в українських землях унаслідок Люблінської унії.

Інструкція із застосування методу ПРЕС
www.vse.ee/clma

Відкрий е-додаток. Виконай завдання до § 3.

§ 4

Соціальна структура українського суспільства в XVI – першій половині XVII ст. Литовські статуту

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Як називається схема, яку подано далі? Чому? Що вона відображає? За якими ознаками відбувався поділ суспільства на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані верстви? Які зміни й у становищі якого стану відбулись унаслідок Люблінської унії? Як ви вважаєте, чи змінилося становище інших верств населення протягом XVI століття? Які саме зміни ви могли б передбачити?

1. ІЗ ЯКИХ ВЕРСТВ СКЛАДАЛАСЯ ВЕРХІВКА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В XVI СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

З кого складалася верхівка привілейованого населення українських земель? Якими були ознаки цієї верстви?

У XVI ст. станова організація суспільства в українських землях була ідентичною до населення тих держав, у складі яких вони перебували. Формування станів відбувалося на підставі юридично визнаних прав, привілеїв та обов'язків. Це майже унеможливило перехід з одного стану до іншого. Усередині станів існували окремі **соціальні верстви**.

Соціальна верства — велика група людей, які мають однакові права й обов'язки в суспільстві.

На відміну від більшості європейських держав, особливістю суспільного устрою Речі Посполитої було те, що тут збереглися княжі титули. Тому верхівку шляхти становили нащадки князівських династій Рюриковичів і Гедиміновичів. До князів у суспільстві ставилися з особливою пошаною. Вони часто посідали найвищі державні посади, що давало їм змогу загарбати великі земельні наділи й перетворитися на магнатів. Князів підтримувала влада Королівства Польського і Великого князівства Литовського, тому їхні права були такими самими, як у польських і литовських магнатів.

Найвпливовішими магнатами в XVI ст. були Острозькі, Сангушки, Вишневецькі, Корецькі, Чарторийські та інші — всього приблизно 30 родів. Це були найбільш знатні та багаті землевласники, які обіймали найвищі державні посади й судити яких міг тільки великий князь. Із представників цієї соціальної верстви складалася великокнязівська рада. У військові

походи магнати вирушали зі своїми загонами під власними прапорами, на яких зображували родові герби. Магнатам належали спадкові землеволодіння, де вони мали право судити своїх підданих, установлювати їм податки й повинності та надавати землю за умови несення служби. Особливе місце в житті тогочасної України посідав рід князів Острозьких.

ДОСЛІДІТЬ

Що ви знаєте про князя Костянтина Івановича Острозького? Оцініть діяльність його сина — князя Василя-Костянтина Острозького. Аргументуйте свою думку за методом ПРЕС.

Діяльність князя Василя-Костянтина Острозького (1526–1608)

В.-К. Острозький.
Копія портрета,
XIX ст.

Герб роду
Острозьких

Князь Василь-Костянтин Острозький обіймав посади володимирського старости і правителя Волинської землі, очолював шляхетське ополчення у краю, керував шляхтою Волинської землі та Брацлавщини. З 1559 р. — київський воєвода. Уважався одним із найзаможніших магнатів Речі Посполитої. Зосередив у своїх руках значні земельні володіння Правобережної України. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. став власником нових територій на Київщині. Здобув володіння в перемишльській, галицькій, львівській землях. Володів містом Тарнів і селами у Східній Галичині.

Князь Острозький розпочав військову службу у 18-річному віці, брав участь у військових походах на Москву та багатьох битвах із татарами, приєднався до створення європейської антитурецької ліги. Направив надвірне військо для придушення повстання козаків на чолі із Криштофом Косинським.

Як київський воєвода впродовж майже 50 років боровив південно-східні кордони українських земель. Уславився меценатством в освіті та культурі. Став на захист православ'я. Впливав на добір кандидатур на заміщення високих церковних посад, матеріально підтримував православні церкви й монастирі. Виступав за реформування православної церкви та підвищення освітнього рівня духівництва.

Відкрив в Острозі друкарню, сприяв заснуванню слов'яно-греко-латинської школи, перетворивши своє місто на науково-культурний осередок.

Толерантно ставився до єзуїтів, протестантів і представників інших конфесій. Вільно спілкувався з ними, дозволяв оселятися у своїх володіннях.

Верхівкою шляхти, окрім манатів, були заможні шляхтичі, яких називали **панами**. Вони були економічно незалежними й мали широкі політичні права.

До привілейованих станів українського суспільства традиційно належало духівництво. Воно складалося зі священників з їхніми сім'ями, ченців і людей, які обслуговували церкву, та становило майже десяту частину всього населення. Вище духівництво (митрополит, єпископи, настоятелі монастирів) поповнювалося вихідцями з князівських родів і обіймало посади лише з волі литовських та польських володарів. Становище нижчого духівництва залежало від землевласників, на землях яких розташовувалася церковна парафія⁴. Статки і власність на чималі земельні угіддя відрізняло духівництво від інших верств населення. Особливість цієї верстви виявлялася також у тому, що вона не підлягала світському суду.

Пани — титул шляхтича, якому в XVI ст. належала часом невелика, але власна вотчина земля, на якій працювали піддані.

2. ЯК ЗМІНИЛОСЯ СТАНОВИЩЕ ШЛЯХТИ ПРОТЯГОМ XVI СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Які нові права й привілеї набула шляхта в порівнянні з попереднім періодом?

Зміни в становищі шляхти було закріплено ще до Люблінської унії в тогочасній збірці законів — так званому першому **Статуті Великого князівства Литовського 1529 р.** Шляхті було гарантовано, що її не можна карати без суду. Закон також забезпечував цій соціальній верстві володіння землею, яку не можна було відібрати «без вини». У другому **Литовському статуті 1566 р.** шляхтичів було зрівняно у правах з магнатами, запроваджено виборні суди й повітові сеймики для вирішення місцевих справ. І хоча справжньої рівності ще не існувало, різні прошарки шляхти тепер мали підстави до неї прагнути.

Більшість дрібної шляхти залежала від магнатів і здобувала право на володіння землею, виконуючи військову службу. Протягом XVI ст. шляхтичі набували прав і привілеїв, що забезпечували їм панівний стан у суспільстві, а їхні земельні володіння звільнялися від більшості податків. Представники цієї соціальної верстви обіймали державні посади різних рівнів, брали участь у самоврядуванні, могли вільно виїжджати за кордон, розпоряджатися власними землями й займатися торгівлею. Їх не можна було заарештувати без рішення суду, тоді як у своїх володіннях вони самі користувалися правом суду. Водночас усередині дрібної шляхти виокремлювалися різні прошарки.

⁴ *Парафія* — територія, на якій живуть члени громади, віряни одного храму.

ДОСЛІДИТЬ

Проаналізуйте інфографіку. Яку частину шляхти представлено? Які прошарки виокремлювалися всередині шляхти? За якими ознаками? У чому становище різних прошарків шляхти було подібним, а чим воно відрізнялося? Що змінилось у становищі шляхти після Люблінської унії? До чого, на вашу думку, могли призвести такі зміни?

Пани — заможна шляхта, яка відрізнялася давністю роду, спадковим землеволодінням і певними привілеями.

Голота — шляхтичі, які не мали ні землі, ні підданих. Військову повинність відбували в магнатському / княжому дворі, користувалися чужою землею.

Зем'яни — середня військово-службова шляхта, залежна від князів і панів, яка здобула шляхетство і право спадкового землеволодіння за військову службу.

Чиншова — безземельна шляхта, яка орендувала землю в магнатів, сплачуючи чинш.

Бояри — дрібні шляхтичі-службовці, що виконували різноманітні доручення, та «панцерні слуги», які відбували військову службу, за що володіли землями.

Панцерні бояри — військові слуги, які перебували на службі короля чи князя. Після служби втрачали привілеї та земельні наділи.

3. ЯКІ ЗМІНИ ВІДБУЛИСЯ В ЖИТТІ НАПІВПРИВІЛЕЙОВАНИХ І НЕПРИВІЛЕЙОВАНИХ СТАНІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягала подібність і відмінність у тогочасному становищі селян та міщан?

До напівпривілейованого стану належали міщани, які мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, займалися ремеслом і торгівлею. На правовий статус цієї верстви вплинуло поширення Магдебурзького права (системи самоврядування), надання центральною владою мешканцям міст юридичних та економічних привілеїв. Однак у цей період велика кількість міст залежала від феодалів, відповідно їхні міщани мали менше прав. Там, де діяло магдебурзьке право, громадянами перебували під захистом міського самоврядування, займалися ремеслом, вели торгівлю на міському ринку, мали нерухоме майно, щонайменше власний будинок.

У соціальній структурі населення міст зберігалися три основні групи. Міську верхівку — патриціат — становили багаті купці, цехові майстри.

До середнього прошарку належало бюргерство — середні та дрібні крамарі, заможні міщани. Та найбільше податків стягували з плебсу — ремісників і наймитів.

Статті третього **Литовського статуту 1588 р.** свідчать, що частина шляхти продавала свої маєтки, оселялася в містах і займалася лихварством. Проте у шляхетському середовищі такий спосіб життя вважався ганебним.

Найчисленнішою верствою було селянство, яке об'єднувалось у громади, спільно користувалося угіддями, іноді орними землями, виконувало повинності на користь феодалів і держави. За повинностями селян поділяли на три групи. Першу з них становили *слуги* — особисто вільні селяни, які за службу своєму володарю отримували землю і звільнялися від інших повинностей. Від селян-слуг походили деякі дрібні шляхтичі. Друга група — *данники* — становили більшість населення. Як вільні селяни, вони сплачували державі податок продуктами власного господарства або грошима. *Тягловими селянами* (третья група) називали тих, хто не мав власної землі. За користування землею пана вони відбували повинності на користь землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Основними формами експлуатації цієї категорії селян були **панщина** та повинності на користь держави.

Панщина — примусове й безоплатне виконання підданими певного обсягу робіт у господарстві власника.

Окрему категорію становили *службові* селяни — ремісники, рибалки, конюхи, які обслуговували двір феодала й звільнялися від інших повинностей.

Протягом XVI — першої половини XVII ст. на європейських ринках стрімко зріс попит на хліб — відбувся так званий зерновий бум. Його результатом стало стрімке зростання фільварків. Землевласники розширювали площі фільваркових земель за рахунок общинних наділів і змушували селян працювати власним реманентом, тобто впроваджували панщину й перетворювали селян на **кріпаків**.

Кріпаки — особисто залежні від землевласника й прикріплені до земельного наділу селяни.

За третім **Литовським статутом 1588 р.**, селяни Брацлавщини, Київщини та Волині, які прожили на землі феодала понад десять років, ставали кріпаками. Землевласники мали право розшукувати й повертати селян-утікачів протягом двадцяти років.

ДОСЛІДІТЬ

1. Які положення документа дають змогу стверджувати, що «міщани мали значні привілеї в порівнянні із селянами»? Про які два типи міст йдеться в документі? Чим вони відрізняються?

Зі статті сучасного історика Андрія Зайця «Правове становище волинських міщан у XVI — першій половині XVII ст.»

Після смерті батьків діти, сини і дочки, не можуть бути позбавлені маєтків, отриманих у спадщину від батьків і діда, але ці маєтки відповідно до закону вони самі зі своїми нащадками отримують у повне володіння. І, як княжата і пани хоруговні, шляхтичі та міщани Великого князівства Литовського володіють ними і мають від них прибуток. ...Місто було розташоване на землі феодала. Підставою повинностей була феодална власність землі. Власник зосереджував у своїх руках владу та найвище право в місті, виявом чого була його ключова роль у царині законодавства, судочинства; із цього випливала й залежна позиція міщан щодо пана — власника міста.

2. Становище селян у різних регіонах було різним. Як ви вважаєте, де кріпацтво поширювалося швидше: у Галичині та на Волині чи на Брацлавщині й Південній Київщині? Чому?

4. ЯКИЙ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЗДІЙСНИЛИ ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ

У XVI ст. права й обов'язки станів було чітко визначено й закріплено тогочасним кодексом законів — **Литовським статутом** (від лат. «установлюю, вирішую»). Цей документ було видано у трьох редакціях: **1529 р., 1566 р., 1588 р.** Мета його — захистити інтереси держави і шляхти, упорядкувати відносини в суспільстві відповідно до норм польського права. Документ зміцнив власність магнатів і шляхти на землю, що на той час було прогресивним, але наслідком його стало обмеження українських селян у правах і потрапляння їх у залежність від землевласників.

Литовські статути були основними документами, на основі яких здійснювалося судочинство. Суди, як і раніше, було розділено за становою ознакою. Шляхта мала власні суди, відокремлені від судів для міщан і селян. Причому, дотримуючись принципу «рівний судить рівного», судді обиралися на сеймиках із найбільш авторитетних шляхтичів. Значну увагу в суді приділялося показам свідків і письмовим документам. Існувала можливість оскарження судового вироку. Система покарань передбачала штрафи, ув'язнення, вигнання, смертну кару, що дуже рідко застосовувалося до шляхти. Таке судочинство яскраво відображало привілейоване становище цієї соціальної верстви в суспільстві.

ДОСЛІДІТЬ

На основі схеми поясніть, як Литовські статути вплинули на відносини в країні та яке значення мало впровадження положень статутів в українських землях.

КОДЕКСИ ЗАКОНІВ ФЕОДАЛЬНОГО ПРАВА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

1529 р.

I Литовський статут

Захист влади
і привілеїв
землевласників

1566 р.

II Литовський статут

Юридичне
оформлення всіх прав
і привілеїв шляхти

1588 р.

III Литовський статут

Закріплення втрати
залежними селянами
прав і особистої свободи

Попрацюй у робочому аркуші до параграфу.
Перейди за посиланням www.vse.ee/clme
або QR-кодом.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Схарактеризуй особливості політичного становища українських земель у першій половині XVI ст.

1. Якими були основні верстви населення українських земель у першій половині XVI ст.?
2. Поясни поняття *шляхта*, *магнати*, *міщани*.
3. Які верстви населення українських земель першої половини XVI ст. були привілейованими, а які — ні? Чим відрізнялося їхнє становище?
4. Порівняй становище селян в українських землях, що були підпорядковані Великому князівству Литовському й Королівству Польському.
5. Схарактеризуй діяльність Василя-Костянтина Острозького.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Заповни таблицю.

Права й обов'язки різних верств суспільства в Речі Посполитій»

Суспільна верства	Права	Обов'язки
Шляхта		
Духівництво		
Міщани		
Селяни		

2. На основі додаткових джерел підготуй презентацію, що конкретизує один з аспектів діяльності князя В.-К. Острозького. Наприклад, В.-К. Острозький:
  - 1) київський воєвода;
  - 2) захисник українських земель;
  - 3) управитель і господар;
  - 4) меценат, засновник шкіл, Острозької академії та друкарні;
  - 5) покровитель православ'я.

Відкрий е-додаток. Виконай завдання до § 4.

§ 5-6

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА Й МІСТА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Проаналізуйте статистичні дані й визначте, які з воєводств мали найбільшу кількість населення. Які з них були найбільш та найменш заселені (для цього зіставте кількість населення і площу воєводства)? Із чим була пов'язана нерівномірність заселення українських воєводств? Які з них мали найбільше й найменше населених пунктів? Що на це впливало? Як ці дані пов'язані з економічним розвитком окремих територій?

Адміністративно-територіальний поділ і населення українських земель після Люблінської унії

Воєводства	Площа (тис. км)	Населення (тис. осіб)	Кількість поселень
Руське і Белзьке	64,4	1140	3910
Волинське	42,6	650	2200
Подільське	24,1	280	760
Брацлавське	26,7	550	500
Київське і Чернігівське	153,7	1750	3900

1. ЯКИМ БУВ СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть план тексту і стисло перекажіть його за цим планом.

Оснoву сільського господарства на українських землях становило землеробство. Поруч із ним існувало скотарство, садівництво та сільські промисли. Великі географічні відкриття спричинили наплив золота й срібла до Європи, що призвело до значного зростання цін і підвищення попиту на збіжжя. Цим і скористалася Корона Польська, збільшивши поставки товарного зерна до західноєвропейських країн.

На українських землях у складі Корони Польської розвивалося товарне господарство з орієнтацією на потреби європейського ринку, що постійно зростали. Шляхта, створюючи фільварки, збільшувала панщину й відбирала землю в селян. Одночасно із цим зростала кількість «непохожих» селян. Продукцію з фільварків збували на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Із середини XVI ст. система фільваркового господарства поширилася на більшості територій, що перебували у складі Великого князівства Литовського. У 1557 р. було прийнято правовий документ — «Устава на волоки», згідно з яким усі землі Великого князівства Литовського поділялися на ділянки площею 19,5 га — *волоки*. Найкращими орними землями володіли держава та шляхта. Решту земель віддавали в користування селянам (переважно тягловим), за що їх зобов'язували відпрацьовувати два дні на тиждень на панщині (в основному у фільварку). Деякі селяни **орендували** землю в сусідніх селах, бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища, щоб спільними зусиллями сплачувати **ренту**. До кінця XVI ст. волочна система землекористування поширилася й на землі шляхти та церкви.

Фільварок став найбільш економічно вигідною організаційною формою господарювання. Тому магнати і шляхта активно створювали їх у своїх маєтках. Усередині огорожених фільварків розміщували житлові приміщення, будівлі господарського призначення (хліви для великої рогатої худоби, свинарники, комори для збіжжя тощо).

Незважаючи на повільне вдосконалення способів ведення господарства, врожайність основних зернових культур (жита, пшениці, ячменю, вівса) у великих фільварках була вищою проти селянських господарств.

Обсяги вирощуваного зерна впродовж XVI ст. зросли вдвічі. Окрім основних зернових культур, вирощували й інші: гречку (татарку), просо, горох, а з технічних — льон і коноплі. Залежно від потреб фільварків, влаштовували городи, ставили на відгодівлю волів, розводили птицю, займалися рибництвом.

Поступово розгортався процес залучення до господарського розвитку неосвоєних територій, що збільшувало площу оброблюваних земель у Східному Поділлі, південній Київщині й Лівобережжі.

Товарний характер сільськогосподарського виробництва у фільварках сприяв значному збільшенню статків землевласників. Великий прибуток давали волів ферми й кінні заводи. Зростала також кількість млинів, крупорушок, гуралень, броварень тощо.

Оренда — наймання, тимчасове користування будівлями, земельною ділянкою, обладнанням на договірних засадах.
Земельна рента — дохід від власності, який орендатори сплачують власникам землі за право користування нею.

ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на текст, ілюстрацію й документ, поясніть, як було влаштовано фільваркове господарство. Яку робочу силу використовували в господарствах? Як оплачували працю людей у фільварку?

Український історик Андрій Гурбик про фільваркове господарство

Невеликі фільварки забезпечували лише внутрішні потреби помістя в продуктах, а у великих (часто багатогалузевих) господарствах виробляли товарне збіжжя і продукти тваринництва. Господарство фільварку велося працею дворової челяді та селян навколишніх сіл, для яких установлювалася певна норма панщинних днів.

Адміністрації фільварку за роботу виплачувалися солярій (грошова частина) та ординарія (натуральна частина), обсяги яких залежали від доходності господарства і сумлінності посадовців.

В українських землях Корони Польської найбільше фільварків було в районах Західного Бугу, Сяну та інших річок Балтійського басейну. Цими річками зерно й інші товари транспортували до портів Балтійського моря.

Розвиток фільваркового господарства призвів до того, що селяни стали залежними від землевласника і прикріплювалися до землі.

ДОСЛІДІТЬ

Поясніть сутність кожного з перелічених далі наслідків на конкретних прикладах.

НАСЛІДКИ ПОШИРЕННЯ ФІЛЬВАРКІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Розвиток
товарних відносин
у сільському
господарстві

Посилення колонізації
вільних земель
(на сході й
південному сході)

Розшарування
селянства, його
обезземлення
й закріпачення

2. ЯКИМ БУЛО СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

ПОМІРКУЙТЕ

Яку роль відіграло самоврядування в житті селян?

Сільське самоврядування тих часів регулювали закони держав, у складі яких опинилися відповідні українські землі. Зокрема, на територіях, підпорядкованих Великому князівству Литовському, сільські громади обирали свого очільника на зборах. Громада вирішувала власні внутрішні суперечки та виступала відповідачем у справах, що виникали між її людьми. Вона розподіляла між селянами землі громади й повинності по «димах» (тобто дворових господарствах). Селяни сплачували данину продукцією й зобов'язувалися виконувати певні роботи з утримання та будівництва замків, доріг, мостів. Кілька громад об'єднувались у волость на чолі з *отаманом*, який представляв інтереси селян перед повітовою адміністрацією або шляхтичем (власником землі), опікувався збором данини й розподілом податків.

Важливим органом сільського самоврядування були збори голів родин — *копа*, де розглядали й вирішували різні громадські справи. Жінки й неodrжені чоловіки права голосу не мали. Сільська громада обирала також власний суд. Його називали *копним*, і складався він із копних суддів — *мужів*.

Громада мала визначену територію, нерухоме майно, певні доходи й витрати. Члени громади підкорялися спільним правилам, існували кругова порука, колективна відповідальність за порядок і правопорушення тощо. Волосні громади були типовими у Волинському, Подільському, Київському, Белзькому й Руському воєводствах.

В українських землях Прикарпаття й Карпат села послуговувалися волоським звичаєвим і німецьким правом. За волоським правом сільська громада могла розпоряджатися землею й розподіляти повинності між селянами. Очолював поселення староста, якого вибирали селяни. Кілька сіл (як у приватних, так і в королівських маєтках) об'єднувались у більші адміністративні одиниці — *крайни* на чолі з *крайником*. Виборні представники сіл однієї крайни збиралися двічі на рік на *віче* (збори), де обговорювали важливі для селян питання.

Головною особливістю сіл на німецькому праві було те, що тут повинності накладалися не на всю громаду, а на кожного господаря окремо. На чолі села стояв осадник — *війт* (солтис), який підпорядковувався своєму панові.

У XVI — першій половині XVII ст. процес втручання в життя селян із боку правлячої верхівки посилювався. Землевласники систематично обмежували сільське самоврядування. Найактивніше цей процес відбувався на територіях, підпорядкованих Королівству Польському. Магнати й шляхта підкуповували сільських очільників і посилювали залежність селян. До згортання селянського самоврядування призвело і створення фільварків, надання сіл та волостей у володіння окремим володарям.

ДОСЛІДИТЬ

Поступово, із переходом землі громад у власність землевласників, копний суд було замінено на суд вотчинний. Як ви думаєте, чому?

3. ЯК РОЗВИВАЛИСЬ УКРАЇНСЬКІ МІСТА І ЯКУ РОЛЬ ВІДІГРАВАЛО МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

ПОМІРКУЙТЕ

Яким був рівень розвитку самоврядування в українських землях? Чим він відрізнявся на різних територіях і в різних типах міст?

Наприкінці XVI ст. в Україні виникало все більше поселень міського типу. На початку наступного століття кількість їх сягнула близько тисячі. Вони поділялися на три категорії. Найбільше міст було на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі й Київщині їхня кількість зменшилася через постійну загрозу набігів кримських татар. Міста різнилися за кількістю мешканців.

Великі міста (понад 4 тис. мешканців)	Середні міста (1,5–4 тис. мешканців)	Малі міста (понад 1 тис. мешканців)
Київ, Львів, Кам'янець, Кременець та ін.	Вінниця, Збараж, Луцьк, Житомир, Канів та ін.	Звенигород, Любеч, Овруч, Рівне та ін.

Залежно від підпорядкування, міста в українських землях Речі Посполитої поділялися на: 1) королівські (Польща) або великокнязівські (Литва) — до цієї групи належали здебільшого найдавніші міста; 2) приватновласницькі (найчисленніша група міст); 3) церковні.

Так само, як у польській Галичині й Поділлі, у містах українських земель, що перебували у складі Великого князівства Литовського, діяло **магдебурзьке право** — звід норм, що врегулював права міст на самовря-

дування, власне судочинство, систему оподаткування та свободу містян у виборі занять.

Протягом XVI ст. кількість українських міст, що мали магдебурзьке право, збільшувалась. Однак зазвичай у них діяло не класичне, а пристосоване до місцевих умов право з певними обмеженнями у привілеях. Більшість українських міст мала неповне магдебурзьке право, лише Львів, Київ і Кам'янець користувалися в повному обсязі правом самоврядування.

Магдебурзьке право регулювало діяльність органів влади й управління міста, цехів, норми цивільного та кримінального права, судоустрій і провадження справ у судах.

Головним органом влади визначався *магістрат*, який складався з *ради* (розпорядчого органу) й *лави* (судового органу). До ради міста щорічно обиралися до 20 депутатів і писар, до лави — 12 присяжних на чолі із суддею. Війт уважався найвищим міським урядовцем. До молодших урядовців належали комісар (межувальник), городничий (комунальна служба), возний (судовий виконавець), кат, перекладачі, канцеляристи.

Цивільні справи городян розглядали рада і лава, кримінальні — лише лава. Апелювати можна було тільки до королівського суду, який виносив вирок. Діловодство велося польською, руською або латинською мовами. Міщани, які жили на магдебурзькому праві, вважалися вільними, мали право власності в місті, платили податки в міську казну, виставляли ополчення.

ДОСЛІДІТЬ

1. Опишіть, які органи складали систему міського самоврядування.

СИСТЕМА САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ, ЩО МАЛИ МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

Заможні міщани (патриціат), цехові майстри, багате купецтво

Магістрат — орган міського самоуправління, що здійснював адміністративно-судові функції і складався з двох колегій, члени яких обиралися довічно

Лава — суд у кримінальних справах, членами якого були засідателі-лавники

Рада — адміністративний орган і суд у цивільних справах, членами якого були райці

Війт очолював Лаву. Обирався лише зі шляхтичів. Ця посада також була спадковою або персонально наданою

Бурмістр обирався по черзі з райців один раз на квартал для керівництва діяльністю Ради

2. Як ви вважаєте, про що свідчать наведені ілюстрації? Чому отримання магдебурзького права більшістю міст було важливим для подальшого розвитку України?

- 1 — пам'ятник магдебурзькому праву в Києві;
- 2 — меморіальна дошка на честь надання магдебурзького права м. Переяславу;
- 3 — пам'ятна монета, присвячена 500-річчю магдебурзького права Києва, 1999 р.

4. ЯК ПОШИРЮВАЛАСЯ ЦЕХОВА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕМЕСЛА

ПОМІРКУЙТЕ

Що було характерним для розвитку ремесла в XVI ст.?

Економічне життя в містах значною мірою залежало від розвитку ремесла. З магдебурзьким правом міста переймали й цеховий устрій ремесла. Ремісники об'єднувалися в цехи, діяльність яких регулювали спеціальні статuti, що періодично підтверджували королівські грамоти. Статuti визначали становище працівників цеху, їхні права та обов'язки, вимоги до продукції, оплату праці тощо. Правила цехового життя були суворими і стосувалися не лише робочих питань. Члени цеху були зобов'язані здійснювати спільні обряди, зокрема брати участь у похоронних процесіях, зібраннях у шинку, у церковних святах і церемонії піднесення підмайстра до рангу майстра.

Розквіт цехової організації ремесла в українських землях припав на XVI–XVII ст.

ДОСЛІДІТЬ

З'ясуйте, хто входив до складу цеху. Як визначався та яким був асортимент продукції?

Із книжки «Історія декоративного мистецтва України»

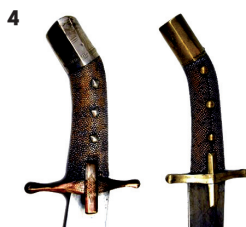
Перший в Україні цех столярів був створений у Львові 1585 року. У його складі працювало 6–8 майстрів, окрім підмайстрів. Вироби львівських столярів правили за взірць для майстрів Руського, Волинського, Подільського воєводства і Покуття. Асортимент продукції відомий з тогочасних цехових книг. Насамперед це традиційні для українців скрині, розписані або різьблені. Такі скрині були обов'язковою складовою випробування на звання майстра. Доповнювали їх різноманітні стільці, шафи та інші вироби.

Майстрів очолював виборний цехмістер. До цеху входили помічники майстрів — підмайстри, а також учні. Аби стати майстром, підмайстер мав попрактикуватися в цехах великих міст королівства або за кордоном і повернутися з відповідним свідоцтвом. Таке навчання завершувалося випускною роботою, яка підтверджувала кваліфікацію майстра.

Перші цехи виникли в західноукраїнських землях наприкінці XIV ст. У 1425 р. у Львові було близько десяти цехів, у 1579 р. — 20, у першій половині XVII ст. — понад 30. На початку XVI ст. цехи вже діяли в Києві та інших тогочасних великих містах. Загалом у середині XVI ст. в українських землях налічувалося понад 130 міських спеціальностей, серед яких приблизно 80 — ремісничих.

ДОСЛІДІТЬ

Назвіть за ілюстраціями найпоширеніші ремесла тих часів.

- 1 — посуд;
- 2 — оправа Євангелія;
- 3 — меблі, виготовлені львівськими майстрами;
- 4 — шаблі-чечуги, виготовлені вірменськими майстрами у Львові

5. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ВНУТРІШНЯ Й МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ

ПОМІРКУЙТЕ

Знайдіть на карті центри торгівлі й торговельні шляхи, про які йдеться в тексті параграфу. Сформулюйте висновки щодо значення торгівлі для розвитку українських земель у XVI ст.

Торговельні відносини в українських землях мали свої особливості. Характерним у ті часи було збільшення кількості торговців-виробників, тобто тих, хто торгував власною продукцією, і торговців-перекупників, які зосереджувалися суто на комерційних операціях.

Осередками щоденної міської торгівлі були стаціонарні лавки й торговельні ряди. До постійної торгівлі належала скупка заготівельниками продукції промислів у містах і селах, а також пересувна торгівля крамарів.

Значно більшими обсягами й ширшим асортиментом товарів відзначалися місцеві торги і базари, які влаштовували в містах один раз на тиждень. У деяких містах торги відбувалися двічі на тиждень, і тільки у великих центрах торгівля на ринках і базарах була щоденною. Торгували зазвичай продукцією сільського господарства, промислів і виробами ремісників.

Найбільшими осередками української торгівлі (часто гуртової) були ярмарки. Проходили вони в містах і містечках, визначених королівськими грамотами-привілеями. Кількість ярмарків протягом року в різних містах була неоднаковою. Наприклад, у Борисполі, Тлумачі, Бариші — один раз на рік, у Києві, Житомирі, Кременці, Калусі, Василькові, Бучачі, Овручі — двічі, а в Самборі — п'ять. Тривали ярмарки до двох тижнів, як-от у Житомирі, Чернігові, Володимирі, Бродях, Ярославі. Їхні строки визначали з таким розрахунком, щоб після закінчення одного ярмарку купці могли встигнути на інший. Тому ярмаркова торгівля йшла майже безперервно. На ярмарках селяни й міські ремісники мали змогу продавати значні обсяги виробленої ними продукції. Наприклад, на львівський ярмарок купці з інших регіонів гнали гурти худоби, везли хутро, шкіру, мед, віск, рибу, ремісничі вироби. Торгували полотном, сукном, залізом, оловом, зброєю, металевим посудом, вином та багатьма іншими товарами. Про розміри товарообігу може свідчити той факт, що на одному лише ярмарку в Ярославі щороку продавали й купували сорок тисяч волів і двадцять тисяч коней. А купців там, за твердженням сучасника, було «як піску в морі». Внутрішня торгівля сприяла об'єднанню українських земель в єдиний економічний простір.

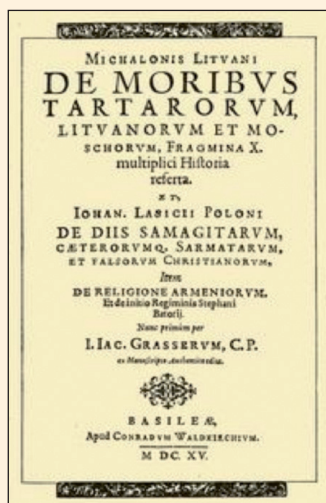
Мандрівник і письменник архиєпископ Павло Алеппський, відвідавши Україну в 50-х роках XVII ст., писав: «У країні козаків ярмарки відбуваються безперервно з початку до кінця року: в кожне свято бувають ярмарки в тому або іншому місті».

Міжнародна торгівля успішно розгорталася в центрально-українських і волинсько-галицьких землях. Дніпровський шлях обслуговував московсько-

ординську торгівлю, з'єднуючи Крим і Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю. Торговельними шляхами ввозили різноманітні товари зі Сходу: килими, сап'ян, шовк-сирець, прянощі (шафран, перець, імбир), фарби, коштовності, ладан, зброю. Натомість із Півночі надходили хутро, шкіра та вироби із цих матеріалів. Із Польщі, Чехії, Австрії, Німеччини, Угорщини й інших країн Європи привозили сірку, фарби, металеві вироби (коси, серпи, цвяхи, голки, бляху, мідні казани), сукно, полотно, папір.

ДОСЛІДІТЬ

Що нового ви дізналися з документа про міжнародну торгівлю XVI ст.?

Із трактату XVI ст. Михалона Литвина «Про звичаї татар, литовців і московитів»

Київ наповнений чужоземними товарами... Київські намісники, відкупники, купці, міняйли, власники човнів, візниця, провідники, корчмарі постійно збагачуються, і досі ще ні московитин, ні турок, ні татарин на це не скаржилися. Каравани приносять вигоду киянам і тоді, коли, простуючи через непрохідні степи, гинуть у зимову негоду під сніговими заметами. Тому в непоказних київських хижках, переповнених плодами, овочами, медом, м'ясом і рибою, з'являються дорогоцінні шовки, коштовності, соболіни та інші хутра, прянощі в такій кількості, що я й сам,

бувало, бачив там шовк, дешевший за полотно у Вільні, а перець, дешевший за сіль.

Чимало торговельних шляхів у Західну Європу пролягало через Галичину, Волинь і Поділля. Ними перевозили як східні й московські товари, так і продукти місцевого господарства як-от: віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину тощо. Натомість торговці ввозили західноєвропейські тканини (сукно, атлас, оксамит), одяг, ремісничі вироби, залізо, вина. У XVI ст. економіка цих земель поступово переорієнтувалася на потреби зовнішнього ринку. Збільшення продуктивності досягалося за рахунок фільварків.

Попрацюй у робочому аркуші до параграфу.
Перейди за посиланням www.vse.ee/clmd
або QR-кодом.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що таке фільварки? Чому їх створювали й кому вони належали?
2. Що отримували міста за магдебурзьким правом?
3. Як функціонували цехові об'єднання і яке значення вони мали для життя міст?
4. Які нові явища з'явилися у розвитку торгівлі?
5. Чому фільварки стрімко поширювались українськими землями?
6. Що спільного й відмінного в розвитку цехів Західної Європи й українських земель?
7. Назви особливості магдебурзького права на різних територіях. Від чого це залежало?
8. Якими були тенденції сільського самоврядування XVI ст.?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Розтлумач поняття й терміни: *фільварок*, *магдебурзьке право*, *магістрат*, *цех*, *ярмарок*.
2. Чи погоджуєшся ти з твердженням, що розвиток українських міст у XVI–XVII ст. був пов'язаний із подібними процесами в Європі?

Відкрий е-додаток. Виконай завдання до § 5–6.

§ 7

Особливості релігійного життя в українських землях у XVI ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Як можна схарактеризувати становище православної церкви в українських землях після Люблінської унії? Чому? Які процеси в релігійному житті Європи називають Реформацією? Як ви думаєте, чи здійснила вона вплив на українські землі? Чому? Порівняйте свої думки з текстом підручника.

1. ЯКІ ЗМІНИ ВІДБУЛИСЯ В ЦЕРКОВНОМУ ЖИТТІ

ПОМІРКУЙТЕ

Які тогочасні явища і процеси дають змогу вважати стан православної церкви кризовим? Чому?

Перебування українських земель у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського загостило проблему співіснування православної й католицької церков. В умовах непростої зовнішньополітичної ситуації ані великий князь, ані король не хотіли посилення впливу Московії через церкву, тому намагалися контролювати ситуацію з вищими церковними ієрархами. Єпископські та митрополічі столи перетворилися на своєрідний список вакансій, якими розпоряджався великий князь. Вищими ієрархами нерідко ставали представники впливових шляхетських родин, які не переймалися церковно-релігійними інтересами, а виявляли лише матеріальне зацікавлення і зберігали за таких умов свої світські звички, як-от: полювання, бенкети тощо.

Окрім того, з кінця XV ст. митрополити припинили їздити за посвятою до Константинополя. Натомість впливу набули **собори** — з'їзди єпископів і духівництва, на яких вирішували найважливіші питання церковного життя. Щоб надати авторитету такому зібранню, на нього запрошували впливових світських осіб — князів і шляхтичів. Відтак зростав вплив знаті на рішення духівництва і знижувався авторитет православної церкви.

Після Люблінської унії серед магнатів і шляхти почастишали випадки переходу з православ'я у католицизм. Унаслідок цього православна церква стала втрачати джерела матеріальної підтримки. Серед православних вірян усе менше було заможного панства та представників верхівки суспільства.

Проблемою православної церкви стало й поширене в Короні Польській і Великому князівстві Литовському право патронату — опіка заможних осіб над церквами й монастирями, які вони засновували чи підтримували. Спочатку це явище утверджувалося як благочинне, а згодом перетворилося на володіння церквою чи монастирем. Ці релігійні осередки віддавали під заставу, у спадщину, в оренду, обмінювали та продавали. Священники у храмах отримували плату за службу, частину якої щороку віддавали патронові як «поклін» грішми та натурою (сир, овес, кури). Окрім того, вони сплачували данину від проведення поховальних, весільних, хрестинних церковних обрядів тощо.

Ще одна проблема полягала в низькому освітньому рівні православного духівництва, частина священників була неписьменною й не могла складати конкуренцію освіченим католицьким богословам.

Такі обставини спричинили зниження авторитету церковної ієрархії та занепад православної церкви. Вона вже не могла бути гарантом збереження національних традицій і духовності та осередком культурного життя.

ДОСЛІДІТЬ

Що проголошує документ? Чи порушує він права православної церкви? Чи засвідчує він кризові явища, про які йшлося в підпараграфі? Чи дотримувалися насправді права православних? Чому ви так думаєте?

З привілею Сигізмунда II Августа українській громаді Львова, 1572 р.

Ми ... маючи на увазі гідний похвали акт унії Польського Королівства з Великим князівством Литовським, зрівняли всіх достойників, сенаторів та урядовців, духовних та світських Великого князівства Литовського та Волині й Підляшшя, земель також грецького обряду та руської віри з достойниками Польського Королівства.

Найперше хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та передміщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вільностей, прерогатив та імунитетів, наданих місту Львову з різних нагод і різними способами... щоб і вони [українці] тішилися ними так само, як тішаться польські міщани римської віри. Священники їх церкви грецького обряду, які тепер живуть і будуть у майбутньому, повинні бути вільними та звільнені від будь-яких податків, якої б назви вони не були, — як від грошових, так і від будь-яких інших... Ці ж священники грецького обряду не будуть зобов'язані підлягати й підкорятися іншій юрисдикції та зверхності, тільки львівському владиці.

2. У ЧОМУ ВИЯВЛЯЛИСЯ ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМАЦІЙНИХ І КОНТРРЕФОРМАЦІЙНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ

ПОМІРКУЙТЕ

Які саме реформаційні рухи поширилися в українських землях? Чому це стало можливим?

Церкву в Західній Європі охопила криза. Шляхами виходу з неї наприкінці XIV ст. стали церковно-релігійні та політично-соціальні перетворення, що тривали впродовж наступних століть й увійшли в історію під назвою **Реформація**. Вона сприяла піднесенню національної свідомості й розвитку культури народів Європи, створенню низки нових — **протестантських** церков.

Реформація була спрямована проти догм та устрою, проти панівного економічного й політичного становища католицької церкви, зокрема підтримувала *секуляризацію*⁵ церковних земель. У східнослов'янських землях

⁵ *Секуляризація* (від фр. *secularisation*, від лат. *saecularis*) — перетворення церковної та монастирської власності (насамперед земель) на державну власність.

Реформація торкнулася білоруських і українських земель, які входили до складу Речі Посполитої, й мала дещо інший характер.

Сусідство з європейськими країнами сприяло поширенню протестантизму в українських землях. Українські студенти, які вчилися за кордоном (зокрема в охопленій лютеранським ученням Пруссії), після повернення додому демонстрували свою обізнаність із поглядами німецького мислителя Мартіна Лютера — засновника протестантизму, та пропагували його ідеї. Заклики Мартіна Лютера до спрощення і здешевлення церковної обрядності та переходу до богослужіння народною мовою, а також його твердження, що кожен вірянин може звертатися до Бога без посередників, викликали інтерес в українському суспільстві. Окрім усних носіїв ідей Реформації, важливим інформаційним джерелом стало надходження в українські землі книжок, видрукованих у Європі.

У східних землях Речі Посполитої ідеї європейської, передусім польської, Реформації привели до появи протестантських громад (переважно кальвіністів і соцініан), до яких долучилася частина литовських, білоруських, українських шляхтичів і навіть магнатів.

Кальвінізм проник до Польщі на початку 1550-х рр. і дістав підтримку короля Сигізмунда II Августа. Значна частина польської шляхти підтримувала ідеї Реформації. Кальвінізм поширився й українськими землями, передусім Волиню, де шляхта почала тиснути на духовництво і втручатися у справи церкви. Позиції кальвінізму тут посилювалися після того, коли його прибічником став литовський канцлер князь Миколай Радзивілл Чорний. До кальвіністів тоді долучилися такі знатні православні роди як князі Вишневецькі, Сапіги, магнати Воловичі, Гойські, Ходкевичі та ін.

Реформація — суспільно-політичний та ідеологічний рух XVI–XVII ст. спрямований на реформування (оновлення) католицької церкви.

Протестантизм — один із трьох основних напрямів християнства (поряд із православ'ям та католицизмом), що сформувався в XVI ст. і проголосував абсолютний авторитет Біблії. На цьому ґрунтується право й обов'язок усіх вірян проповідувати Біблію й отримати спасіння через особисту віру.

ДОСЛІДІТЬ

На основі документа визначте, серед яких верств населення й чому поширювалися реформаційні погляди.

Із «Нарисів з історії Української Православної Церкви» Івана Огієнка

Нововірство (погляди прихильників Реформації) ширилося, головним чином, серед інтелігенції, а простий народ був байдужим до нової науки. Духівництво підкреслювало свою вищість, чого не могли спокійно зносити магнати і тільки чекали відповідного часу, щоб помірятися силами з духівництвом... Ось через це, коли появилися в Польщі нововірці, магнати давали їм повну змогу виступати проти католицького духівництва: вони брали їх під свою опіку, самі приставали до нової віри й схиляли до того своїх підданих... Потроху нововірство ставало модою для меншого панства, що переймало звички від панства більшого. Верхи українського громадянства, незадоволені з власного духівництва, легко підпадали під реформаційні впливи і переходили в кальвінізм.

На кошти князя М. Радзивілла в м. Несвіж (нині Білорусь) було закладено друкарню, при якій почав діяти гурток кальвіністів. Друкарня видала «руською мовою» кілька книжок релігійної тематики. Основою вчення **социніан** — «польських братів» — було визнання зі Святої Трійці лише Бога-Отця. Социніани виступали проти церковної обрядовості й ікон, не визнавали воєн і смертної кари. Наприкінці XVI ст. социніанство набуло поширення в українських землях Речі Посполитої, переважно на Волині. Підтримані українськими шляхетськими родинами Немиричів, Гойських, Чапличів, Гулевичів, Сенют-Ляховецьких та інших, социніани сформували на Волині й Київщині мережу громад, шкіл і культурно-освітніх центрів.

Реформаційний рух опікувався перспективами власного утвердження в українських землях. Він пов'язував їх із розбудовою шкільництва та відповідною освітньо-виховною роботою серед учнівської молоді. В Україні відкрилися протестантські школи в Дубецьку, Панцівцях, Гоці й інших містечках. У закарпатському Шарошпатаці було засновано кальвіністську академію, яку очолив видатний педагог Ян Амос Коменський.

Хоча Реформація виникла в лоні католицької церкви, відколовши від неї значну частину вірян, вона слугувала водночас поштовхом для оновлення православної церкви. Її прикладом слід уважати появу **перекладу Святого Письма староукраїнською мовою**, тобто мовою юридичних документів і літератури, а також використання такої мови під час богослужінь. Найвідомішим таким перекладом є Пересопницьке Євангеліє, яке, на думку фахівців, не має рівних серед українських рукописів.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення євангеліста Матвія на сторінці з Пересопницького Євангелія. Що, на вашу думку, свідчить про майстерність автора цієї мініатюри?

Сторінки з Пересопницького Євангелія

У відповідь на поширення реформаційних процесів католицька церква розпочала *Контрреформацію* (від лат. *contra* — проти і *reformation* — перетворення). Контрреформація мала на меті, з одного боку, зупинити наступ Реформації, а з іншого — оновити католицьку церкву. Для протидії протестантам було створено орден єзуїтів, статут якого під назвою «Товариство Ісуса» (1540 р.) затвердив Папа Римський. Єзуїти розгорнули боротьбу з протестантами і пропагували католицизм. Таку саму мету мало й запровадження церковної цензури. Створені єзуїтські колегіуми давали найкращу на той час освіту, поєднуючи її з католицьким вихованням учнів. В українських землях було створено 13 таких колегіумів, зокрема у Львові, Луцьку, Перемишлі й Кам'янці.

Ще одним складником Контрреформації було оновлення католицької церкви. Зокрема, проголошувалося, що джерелом віри є Біблія, постанови соборів і послання Римських Пап. Дозволялося (в окремих випадках) запровадження національних мов у богослужіннях. Було прийнято постанову про заборону на шлюб священників і визначено низку заходів на піднесення морального рівня духівництва. У Речі Посполитій, зокрема в українських землях, Контрреформація також сприяла активізації католицизму.

ДОСЛІДІТЬ

Яке враження у вас створює пам'ятка? Чому? Який вплив, на вашу думку, здійснили єзуїти на українське суспільство?

Храм святих апостолів Петра й Павла (колишній костел Петра й Павла), споруджений у Львові у 1610—1630 рр. італійським архітектором єзуїтського ордену Джакомо Бріано; нині пам'ятка національної і всесвітньої культурної спадщини

3. ЯК ВИНИКАЛИ Й ДІЯЛИ ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Коли й чому виникли братства? Які завдання вони виконували?

Виявом Реформації в українських землях була діяльність православних церковних братств (XVI–XVIII ст.). Як релігійні та культурно-просвітницькі організації, вони залучали населення до участі у громадському та культурному житті.

Найдавніші братства виникли на Львівщині у 40-х рр. XVI ст. Братчики практикували читання Святого Письма не лише на зібраннях, а й удома, стежили за поведінкою своїх членів, наглядали за церковними справами, контролювали діяльність священників і єпископів.

Спочатку братства були релігійно-благочинними. Братчики опікувалися храмами, влаштовували громадські богослужіння, братські обіди, допомагали бідним і хворим, організовували шпиталі і школи. Братства затверджувалися місцевим єпископом або митрополитом. Окрім чоловіків, до братства зараховували й жінок, однак вони не складали присяги й не приходили на збори. Приймали тільки одружених, а неодружені могли входити до «молодшого» («молодечого») братства з обмеженою діяльністю.

Найвідомішим українським православним братством було **Успенське братство** у Львові, засноване близько 1453 р. при храмі Успіння Богородиці. З 1580-х рр. воно значно активізувалося, а руська православна громада львів'ян тоді набула чималого досвіду громадянської організованості в конкуренції з католиками-поляками та німцями.

У 1586 р. Львівське братство одержало новий статут, і йому було надано право патріаршої *ставропігії* — підпорядкованості безпосередньо патріарху, а не місцевому єпископу.

Братства — національно-релігійні громадські організації міщан у XVI–XVIII ст.

ДОСЛІДІТЬ

З'ясуйте, спираючись на текст документа, хто міг вступати до братства. Чим опікувалися братчики? Що вони робили для усунення зловживань статусом братчика? Як будувалися відносини Львівського братства з іншими такими організаціями?

Зі Статуту Львівського Успенського ставропігійного братства, 1586 р.

До братства може вступити кожний: міщанин, шляхтич, передміщанин, посполитий, притому з різних міст. Під час вступу вносяться шість грошів.

Щороку для ведення справ обираються чотири старших братчики. На зборах усі мають поводитись чинно, не казати «гнилих» слів. По вирішенні справ на зборах братчики мають читати священні книги й скромно вести бесіди.

Старший братчик має бути покараний утрое суворіше.

Бідним братчикам, котрі захворіють чи потраплять у біду, мають допомагати інші брати, у тому числі грошима братства, вони ж доглядають хворого.

Братство дає безпроцентну позичку лише братчикам, котрі її справді потребують, а не беруть задля збагачення.

Інші братства мають підкорятися Львівському та узгоджувати свої дії з його постановами.

За прикладом Львова виникали братства в інших містах: Перемишлі, Сатанові, Комарні, Красноставі, Галичі (усього близько 30). Формувалися братства і в деяких містах Лівобережної України, але там їхні функції залишалися обмеженими.

Наприкінці XVI ст. діяльність православних церковних братств почала стрімко змінюватися в напрямі протистояння католицизму. Розгортався цей процес водночас із поширенням протестантизму, яким захоплювалися передусім освічені та матеріально незалежні групи населення — шляхта й міщани.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте документ і визначте, чому вчений вважає, що діяльність братств була виявом Реформації. Чи погоджуєтеся ви з ним?

Історик Ярослав Ісаєвич про значення православних братств

Формально гуртуючись навколо церковних парафій, братства за складом членів і напрямом діяльності були світськими організаціями. Виступи деяких братств... проти засилля духівництва у громадському та культурному житті були одним із виявів реформаційного руху в Україні.

Попрацюй у робочому аркуші до параграфа.
Перейди за посиланням www.vse.ee/clmc
або QR-кодом.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Чому світське населення брало участь у житті православної церкви?
2. Які реформаційні рухи були поширені в Україні?
3. Як Контрреформація проявилася в Україні?
4. Як виникли православні братства?
5. Що змінилося в церковному житті протягом XVI ст.?
6. Які верстви українського населення найбільше підтримували Реформацію? Чому?
7. Якими були наслідки реформаційних рухів для України?
8. Чому братства висували до братчиків жорсткі вимоги?

Відкрий е-додаток. Виконай завдання до § 7.